

Aanbevolen literatuur

Jacques le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 1987.

Wim Blockmans & Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 2002.

Georges Duby, *De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1025 - 1225*. Amsterdam, 1985.

Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The religious significance of food to medieval women*. Berkeley, 1987.

G. Rooijackers e.a. (red.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen*. Baarn, 1994.

H. van Dijk e.a. (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam, 2001.

B. Ramakers e.a. (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, 2003.

H. Pleij, *Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late Middeleeuwen*. Amsterdam, 1979.

H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam, 1988.

H. Pleij, *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen*. Utrecht, 1990.

H. Pleij, *Sprekend over de middeleeuwen*. Utrecht, 1991.

H. Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam, 1997.

20

MIDDELEEUWEN

EEN HOORCOLLEGE OVER DE
CULTUURGESCHIEDENIS VAN
DE MIDDELEEUWEN

Door Herman Pleij

Home Academy

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges en lezingen uit op audio-cd. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door de meest boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

Uitgave: Home Academy Publishers
President Kennedylaan 19
2517 JK Den Haag
Postbus 17111
2502 CC Den Haag
Tel: 070 - 3607613
Fax: 070 - 3455199
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. Crea Studium Generale UvA

Opname: Sandro Ligtenberg (Amsterdam, 19 & 26 september 2005)
Stem inleiding: W.J.C.M. van Nispen tot Sevenaer
Muziek: Cok Verweij
Mastering: Frits de Bruijn
Vormgeving: ruth.bos@wxs.nl
Productie en vermenigvuldiging: MediaMotion B.V.

© Copyright 2005 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 90 8530 010 X
NUR 77

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veeleenvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.

Hoofdstuk 12: Heilig kannibalisme

De eucharistie, het eten en drinken van Gods lichaam, wordt op de meest plastische wijzen voorgesteld, om geen enkele onduidelijkheid te laten bestaan over het woord dat vlees geworden is. Dit geheiligde kannibalisme leverde navenante beschuldigingen op van de vijanden van het christendom, al te beginnen met de Romeinen. De heilzame werking van de eucharistie heette zich ook te voltrekken bij heiligen. Er zijn vele voorbeelden van heimelijke happen die men uit hun lijf of zelfs nog uit hun gebeente nam. Dat ging zelfs zo ver dat potentiële heiligen als de prediker Antonius van Padua zich nog tijdens hun leven moesten voorzien van bodyguards, omdat men haar, nagels en zelfs vlezigere onderdelen dreigde te verwijderen. Dit heilige eten stond lijnrecht tegenover het onbeheerste schranzen op alle uren van dag en nacht. De hoofdzonde der vraatzucht (gula) kon waarlijk de moeder aller zonden heten. Zo vertelde men het verhaal van een kluizenaar die door God van hoogmoed over zijn volstrekt onthechte leven genezen werd door hem gedwongen te laten kiezen uit de hoofdzonden. Zijn voorkeur gaat uit naar de vraatzucht want die lijkt hem het meest onschuldig. Maar dronken verkracht hij zijn zuster, om haar daarna te vermoorden. Het eetritueel is eveneens uitermate geschikt voor de ontwikkeling van elitaire manieren. De tafelschikking is van het grootste belang, evenals het leren hanteren van vork en mes - overigens niet uit hygiënische overwegingen, maar om te demonstreren dat men zich zoveel mogelijk wilde distantiëren van het aardse.

Hoofdstuk 11: Verhonger en om te overleven

Het lijf volvreten is een tijdelijke overwinning op de dood. Eten heeft altijd meer betekenis gehad dan het alleen maar voldoen aan de roep van de natuur. Slechts de bijbehorende rituelen veranderen. Zo is het niet meer beschaafd om door middel van de meest elementaire lichaamsgeluiden aan te geven, dat men de maaltijd op prijs gesteld heeft. Maar aan de tafel van de vroegmiddeleeuwse vorsten laten de bezoekers luid boerend weten tevreden te zijn. Later, onder de Bourgondiërs, komen andere tafelmanieren in zwang. Maar de overdaad aan waanzinnige eetspektakels neemt alleen maar toe. Nu ligt het accent op de etalering van een grenzenloze macht. Bovendien boden zulke dagenlange eetmarathons de aangewezen gelegenheid om zaken te doen met vriend en vijand. Daarbij is men zich er wel degelijk van bewust, dat al dat voedsel de motor is achter het aanmaken van vleselijke lusten. Dat was al gebleken door de succesvolle verleiding van Eva. Via eten en drinken werkt de mens vrijwel automatisch het verdere repertoire aan hoofdzonden af. Daarom proberen monniken, kluizenaars en vooral nonnen dat gulzige lichaam te straffen door het zo weinig mogelijk voedsel te verstrekken in waarlijke vastencompetities. De heilige Lidwina van Schiedam zou omstreeks 1400 uiteindelijk genoeg hebben aan de geur van een hostie. Anderen wisten te volstaan met wat gesnuif aan uitgerekend een appel. Om Eva alsnog te laten weten dat het ook anders kon? Om zulke ontberingen, ook in de simpler vormen van vasten op de voorgeschreven dagen, op te kunnen brengen ontwikkelde men feestgedrag, dat bij enkele gelegenheden per jaar grote uitbundigheid in eten en drinken laat zien, bij wijze van ventiel.

MIDDELEEUWEN

Een hoorcollege over de cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen

Door Herman Pleij

Inhoudsopgave

CD I: Orde en chaos

Hoofdstuk 1: Contrast of bakermat	5
Hoofdstuk 2: Bronnenproblemen	6
Hoofdstuk 3: Systeembouwers	7

CD II: Theater en spektakel

Hoofdstuk 4: De openbaarheid van het leven	9
Hoofdstuk 5: De opwinding van het straattheater	10
Hoofdstuk 6: De actualiteit van de voorstellingen	11

CD III: God en duivel

Hoofdstuk 7: Aardse en hemelse beloningen	13
Hoofdstuk 8: Het heilige als koopwaar	14
Hoofdstuk 9: De duivel als houvast	15

CD IV: Vreten en vasten

Hoofdstuk 10: Dromen van eten	17
Hoofdstuk 11: Verhonger en om te overleven	18
Hoofdstuk 12: Heilig kannibalisme	19

Aanbevolen literatuur	20
-----------------------	----

HERMAN PLEIJ

Herman Pleij (1943) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de universiteit van Amsterdam. Hij is hoogleraar Middeleeuwse Letterkunde aan diezelfde universiteit. Hij houdt zich vooral bezig met middeleeuwse volksliteratuur, de ontwikkeling van een burgermoraal en van Nederlandse identiteiten in het algemeen. Recente publicaties zijn: *Dromen van Cocagne; middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (1997), *Van karmijn, purper en blauw; over kleuren van de*

Middeleeuwen, De herontdekking van Nederland (2003), en *Erasmus en het poldermodel* (2005). In 1993 werd hij onderscheiden door de Belgische regering met de Francqui-leerstoel voor buitenlanders, en in 2000 met een eredoctoraat aan de Katholieke Universiteit van Brussel.

CREA STUDIUM GENERALE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Studium Generale organiseert lezingen, debatten, filmvoorstellingen e.d. Allerhande onderwerpen die samenhangen met wetenschap, kunst en cultuur. Vaak gaat het om thema's die op het grensgebied liggen tussen de verschillende wetenschappen of tussen wetenschappen en kunsten.

Voor meer informatie, kijk op: <http://www.crea.uva.nl>

IV. VRETEN EN VASTEN

Hoofdstuk 10: Dromen van eten

Graag nemen we de talrijke afbeeldingen uit de Middeleeuwen over van zuipe, vretende en potverterende mensen. Toen wist men kennelijk nog wat onbekommerd leven was! Maar zien we dat wel goed? Het gaat eerder om negatieve zelfbeelden waarvan de stedelijke elites zich op leerzaam komische wijzen wensden te distantiëren. Uit deze omgekeerde wereld kon de beschaafde burger de gewenste orde afleiden van matigheid, soberheid, spaarzin en arbeidslust. Aan de andere kant schiep men graag droomwerelden als compensatie voor de dagelijkse hardheid van het bestaan. Zo'n luilekkerland of Cocagne bestond uit een architectuur van vis, vlees en zoetheid, zodat men op elk gewenst moment wat uit de eigen leefomgeving kon weghappen. Dieren liepen er gekookt, gebakken en gegrild rond, en wilden niets liever dan door de mens opgegeten worden. Ook diende er een even stabiel als zoel klimaat te zijn, een jeugdfontein om de rimpels weer te doen verdwijnen en vrije seks zodat iedereen aan zijn of haar trekken kon komen. Tijdens de slaap werd men vanzelf rijker, terwijl er over werken nooit meer gesproken hoefde te worden. Zulke wensdromen zijn geen wapen tegen actuele hongersnoden maar komen eerder voort uit de immer aanwezige angst voor schaarste. Er is weinig honger geleden in de Middeleeuwen, maar eenzijdig voedsel kon wel degelijk jarenlang op het menu staan.

probeert te stelen, kan er niet meer uit. Komt de dood hen halen, dan vragen ze of die even een appeltje voor onderweg uit de boom wil halen. Daarop raakt de dood vast en leeft het stel voort. Dan komt de duivel scheldend de dood zoeken, want hij ziet niemand meer in de hel verschijnen. Ze sturen hem ook de boom in om zelf aan de dood te vragen hoe het eigenlijk zit. En dan komt hij tevens vast te zitten. Een dergelijke voorstelling van de duivel als een sukkel, die eenvoudig te bedriegen is en om wie veel te lachen valt, geeft houvast in collectieve rituelen voor angsten waarmee men in zijn eentje niet goed weg weet. Het ergste soort duivel neemt 's nachts bezit van het menselijk lichaam. Bij vrouwen verwekt hij heimelijk een kind. Maar erger nog is dat hij van binnenuit permanent de zintuigen ontregelt, waardoor men alles verkeerd waarneemt en tot zonde overgaat. Heel vreemd zijn de duivels die goed werk doen door de mens te helpen. Ze moeten een erfenis zijn van een voorchristelijk demonengeloof, dat naast kwade demonen ook goede onderscheidde die hielpen om de kwade te verjagen. Al die duivels moet men niet te snel als een kinderachtig bijgeloof opvatten. Ze vormen een verklaringsmodel voor alle onverklaarbare bedreigingen. Door deze een naam te geven kan men ze bestrijden. De moderne duivels heten kanker, aids en milieu.

Synopsis van het hoorcollege over de Middeleeuwen

I. ORDE EN CHAOS

Hoofdstuk 1: Contrast of bakermat

Langzamerhand lijkt de belangstelling voor de Middeleeuwen in de westerse samenleving een meer duurzaam karakter te krijgen. Het is allemaal begonnen in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen deze zo onverschillig benoemde cultuurperiode vrij snel voor alle lagen van de bevolking een aantrekkelijk houvast bleek te bieden. Maar hoe komt het dan dat iedereen zo graag zijn eigen Middeleeuwen wil boetsen? En welke rol speelt het wetenschappelijk onderzoek daarbij? In plaats van meer correcte en vooral verschillende beelden van de Middeleeuwen aan te bieden levert de universiteit eerder steeds bontere kleidozen, waaruit men nog fantasierijkere werelden kan optrekken. Velen gebruiken de Middeleeuwen voor een attractieve vlucht uit het even benarde als beregelde moderne bestaan. En dat levert dromen op over veel schone lucht, frisse natuur, gezond leven en een onbelemmerd rondweten in wat de eeuwen daarna zo beladen hebben gemaakt: zuipen, vreten, de beest uithangen en woeste seks. Maar ook andersom biedt deze tovertuin aangename contrasten. Het is een hele troost om te bedenken, dat we allang niet meer zo kinderachtig 'middeleeuws' te werk gaan als onze voorouders. En we zijn er trots op dat we ons hebben weten te onttrekken aan die wereld van barbaars bijgeloof, ketters en heksen, gedompeld in een haast aan doenlijke ongeletterdheid. Er is ook een benadering denkbaar, waarbij een beter te verantwoorden beeldvorming van de Middeleeuwen het uitgangspunt

vormt: de erkenning van deze periode als gemeenschappelijke geboortegrond. Toen is immers alles begonnen waarvan wij nu de vruchten kunnen plukken dan wel de lasten moeten dragen - de bril, proefondervindelijke wetenschapsbeoefening, de wekker, parlementaire democratie, het individu, de universiteit. Vraagt men zich af waar alles naartoe gaat of moet - Europa -, dan ligt een nadere oriëntatie op dat vertrekpunt en de ooit voorgenomen doelen van de reis zeer voor de hand.

Hoofdstuk 2: Bronnenproblemen

Wat er bewaard is uit de Middeleeuwen aan voorwerpen, gebouwen, teksten en afbeeldingen is niet toevallig. Over het algemeen maakten 'geestelijke' dingen de meeste kans. Die hadden immers van nature eeuwigheidswaarde. Bovendien waren kerken en kloosters op het platteland relatief wat veiliger dan (vecht)kastelen en stedelijke instellingen. Door deze ingebouwde vertekening ten gevolge van een gekleurde overlevering lijken middeleeuwse mensen al gauw heel devoot en primair tot het geestelijke geneigd. Maar telkens moeten we ons realiseren dat we van hun andere geesteshoudingen en geloofsdoelstellingen veel minder getuigenissen hebben. Grote verontwaardiging wekte een moderne onderzoeker in katholieke kringen met zijn nuchtere berekeningen van het aantal verwerkte hosties per parochie in Vlaanderen. Hij concludeerde dat het met de dagelijkse vroomheid in de praktijk niet zo'n vaart liep, omdat velen (vooral mannen?) slechts een enkele keer per jaar ter communie moeten zijn gegaan. Op deze wijze is ook grote twijfel uitgesproken over de evenzeer warm gekoesterde mythe, dat het toneel vanaf de tiende eeuw opnieuw uitgevonden zou zijn in het kader van een met dialoog en

populair toneelstuk als de Elckerlijc. De hoofdfiguur ('iedereen') heeft bij het vergaren als koopman van een indrukwekkend bezit verzuimd om aan het hiernamaals te denken. En als hij dan plotseling door de dood gehaald wordt, blijkt geen van zijn gepersonifieerde deugden hem te willen begeleiden.

Hoofdstuk 9: De duivel als houvast

Zo er iemand naast God en Maria een hoofdrol speelt in de Middeleeuwen, dan is het de duivel wel. Hij wordt in alle soorten en maten uitgebeeld, want evenals de engelen - dat waren ze van oorsprong ook geweest - kennen zij vele rangen en standen. Vermakelijk is het leerling-duiveltje Titivillus die achtteloosheid in het nakomen van religieuze verplichtingen noteert. Hij legt vast welke monniken in slaap vallen tijdens de mis, verzamelt in een zak de woorden die zij bij hun gebeden afracelen en legt ook lijsten aan van hen die uit ijdelheid te mooi willen zingen. Zo'n simpel duiveltje krijgt ook een marktplaats vol woekerende kooplieden toegewezen. Dat behoort eveneens tot het meest simpele werk, immers die kooplieden zondigen al uit zichzelf zodat er alleen maar opgeschreven hoeft te worden wie er allemaal zijn. Daarentegen vereisen kluisenaars topkader, daar zij zich juist gespecialiseerd hebben in het weerstaan van de duivel met al zijn verleidingskunsten. Graag speelt men duivelskomedies die radeloze, woedende en machteloos argumenterende duivels opvoeren. Basissituatie is een razende Lucifer op zijn troon, die zijn scharen gelast om verse zielen aan te voeren nu Jezus na zijn kruisdood de voor de poorten van de hel geparkeerde zielen verlost heeft. Ridicuul ook is de duivel in een toneelstukje als het *Esbatement van den appelboom*. God voorziet een oud boerenechtpaar van een toverappelboom: wie een appel

Adamiëten noemen ze zich soms, volgelingen van Adam die proberen het paradijs te recreëren. Naakt dansen ze door boomgaarden en bedrijven lusteloze seks, want dat zouden Adam en Eva ook gedaan hebben als ze daaraan toegekomen waren. Allen geloven zeker aan God in de Middeleeuwen, maar de onzekerheden over zijn bedoelingen leiden tot constante beschuldigingen van ketterij.

Hoofdstuk 8: Het heilige als koopwaar

De uitbeelding van God de Vader was een probleem, aangezien Hij niet als mens op aarde verbleven had. Op schilderijen zien we hem als bejaarde met een rode mantel half verscholen achter een wolk toekijken, soms voor het gemak met afgewend gezicht. Een enkele keer bungelen slechts zijn knieën over een wolk. In toneelstukken buldert Hij vanachter de decors zijn waar-schuwendende teksten. Meer succes had men met de uitbeelding van zijn zoon. Zijn gepijnigde lijf kromt zich aan het kruis. En de wenende Maria daarnaast moet het hart van elke christen vermurwen tot inkeer. Toch blijven velen er gewoon op los geloven, steeds op zoek naar bevredigende verklaringen voor het dagelijkse geploeter en onheil en vooral de meer dan verdiende beloningen daarna. Een heel leger aan heiligen wordt uit de grond gestampt om aan elke vorm van ongerief tegemoet te komen. Het zijn dergelijke vormen van bijgeloof die al vroeg binnen de kerk tot hervormingen leiden, doorgaans gericht op een restauratie van de simpelheid en eenvoud van de eerste christenen. Vooral de luid geadverteerde mogelijkheden om op aarde met geld te investeren in de eeuwigheid wekken steeds meer verontwaardiging. Het tijdig aanschaffen van een paspoort voor de hemel is de centrale boodschap van een

beurtzang opgesierde paasmis. Eerder is het andersom. De mens heeft altijd toneel gespeeld. Aanvankelijk heeft de kerk geprobeerd de theatertradities uit de klassieke oudheid te onderdrukken. Maar toen dat onmogelijk bleek, heeft zij het vervolgens omarmd volgens het bekende kersteningsrecept: wat zich niet laat onderdrukken moet worden ingekapseld. Zo werd het wapen van de vijand ook een wapen van de kerk: met deze dramatische aankleding kon men weer allerlei mensen de kerk binnenkrijgen. Een ander probleem is dat de meeste bronnen geïdeologiseerd zijn: ze vertellen hoe het hoort te zijn. Daardoor is gewoon dagelijks gedrag van doorsnee mensen heel moeilijk vast te stellen. Bovendien vond niemand het de moeite waard om dat vast te leggen voor later. Hield men van zonnen, een dagje naar het strand, wandelen in de natuur?

Hoofdstuk 3: Systeembouwers

Zien wij de Middeleeuwen graag als een al dan niet aantrekkelijke chaos, dan had men zelf toen eerder het beeld van een zeker in theorie hecht georganiseerde maatschappij. Er heerst een volstrekt geloof in een strikte orde, door God in een even helder als doorzichtig plan in de Schepping geplaatst. Dat behelsde een aards traject van Schepping via Zondeval tot Laatste Oordeel. Daarna brak het echte leven van de eeuwigheid aan die geen tijdelijkheid meer kende. Binnen dat plan was alles geordend en voorbestemd. En met talloze verwijzingen naar de bijbel maakten middeleeuwse geleerden duidelijk hoezeer alles op zijn plaat stond en ook hoorde te blijven. De menselijke orde was opgedeeld in een driestandenmodel - adel, geestelijkheid en boeren. Die waren volstrekt afhankelijk van elkaar: de adel zorgde voor bestuur en be-

scherming, de geestelijkheid waakte over ieders zielenheil en de boeren verschaften voedsel. Verzaakt een stand zijn plicht, dan zakt het hele bouwwerk in elkaar. Vooral de boeren die zo te zien op aarde het hardst moesten ploeteren dienden op grond van deze leerstelling af te zien van rebellie. Om hen te doordringen van hun rol trekken bedelmonniken door het land met volkspreken vol eenvoudige voorbeelden. Hebben de dieren op de boerderij niet alle een eigen taak? Al lijkt de een het zwaarder te hebben dan de ander - bijvoorbeeld het trekpaard vergeleken met de waakhond -, toch is iedereen even belangrijk voor de handhaving van de orde. Bovendien kon degene die zich het hardst moest inspannen later in de hemel op de hoogste beloningen rekenen. Want onderschat nooit ogenschijnlijke nietsnutterij, waarvan men wel eens de adel zou kunnen verdenken. In een toneelstukje voor een breed publiek lieten deze monniken zien hoe de ledematen van het menselijk lichaam kwaad worden op de maag. Die hangt daar maar, voert niets uit en vreet alleen maar op wat de andere lichaamsdelen met grote moeite dagelijks bijeenprokkelen. Woedend gaat de maag in staking. En dan zwelt het lichaam op en barst ten slotte uit elkaar. Elke geleding heeft een taak, al kan men die niet altijd duidelijk ontwaren. Verzaakt men die, dan gaat het geheel ten gronde.

III. GOD EN DUIVEL

Hoofdstuk 7: Aardse en hemelse beloningen

De middeleeuwse wereld lijkt geen ongelovigen te kennen. Iedereen is ervan overtuigd dat God alom aanwezig is. Zoiets als het weer nu of het milieu. Alle mensen weten zeker dat God bestaat en dat Hij een plan voor de wereld heeft gemaakt met een begin en een einde. Maar wat Hij nu precies van ons verwacht, hoe we ons moeten gedragen om veilig aan te komen in het hierna-maals en wat de duivel allemaal weet uit te halen om ons te dwarsbomen, daarover verschillen de meningen aanzienlijk en voortdurend. Hoe goed moest een ziel eigenlijk zijn om definitief in de hemel te komen? Of hoe slecht om even beslist naar de hel te verhuizen? En wat gebeurde er met de half goeden dan wel de half slechten? Voor zulke vragen bedenken de theologen een aantrekkelijke oplossing. Al naar gelang de gepleegde zonden en de hulp van nabestaanden met gebeden en zielmissen werd de ziel enige tijd gepurgeerd in een vagevuur met speciaal daarvoor ontworpen kwellingen. Maar was die ziel eenmaal schoongewassen, dan stond de deur naar de hemel open: het vagevuur had gegarandeerd slechts één uitgang. Toch waren sommigen zo ongeduldig dat ze de beloofde beloningen van het eeuwige leven alvast wilden afdwingen op aarde. In de Apocalyps was sprake van een Duizendjarig Rijk van vreugde en overvloed, dat spoedig op aarde zou aanbreken. Volgens de officiële leer moest dat begrepen worden als beeldspraak voor de vestiging van de kerk op aarde na Christus' kruisdood. Maar armen en gelukzoekers hielden het liever op een meer letterlijke interpretatie. En voortdurend richten ze droomlanden in waar persoonlijk bezit niet meer bestaat, eten overal wordt weggegraaid en alle geboden niet meer gelden.

de zondeva. Zo is het ook met Jozef. Als stokoude echtgenoot van Maria straalt hij al meteen uit nooit de natuurlijke verwekker van Jezus te kunnen zijn. Hun huwelijk is dan ook eerder een omgekeerde wereld die leert hoe het in een echt huwelijk niet hoort toe te gaan. Jozef doet bij de geboorte het huis houden, terwijl Maria vredig het moederschap ervaart. Op die manier wordt propaganda gemaakt voor het gezin nieuwe stijl, dat ingeperkt was tot alleen de ouders en kinderen en alleen kon bestaan bij een strikte rolverdeling. Kortom, heel anders dan bij de Heilige Familie. Ook het Wagenspel van Masscheron in het leesdrama Mariken van Nieumeghen bespeelt eigentijdse angsten. Namens de gevallen engelen eist duivelsadvocaat Masscheron voor Gods rechterstoel de definitieve ondergang van de mens. Waarom moeten zij als duivels na slechts één misstap voor eeuwig veroordeeld zijn, terwijl de mens steeds genade krijgt voor continu gepleegde hoofdzonden? Maar hij kan niet op tegen Maria, die als helpster van de mens haar zoon op de troon wederom weet te bewegen tot genade. Toch was Masscherons beargumenteerde betoog moeilijk te weerleggen. Maar de liefde die Jezus met de moedermelk ingezogen heeft, overtreft de logica en trucs van advocatenslimheid.

II. THEATER EN SPEKTAKEL

Hoofstuk 4: De openbaarheid van het leven

Zo'n vijf, zes eeuwen geleden vierden onze voorouders vaak en uitbundig feest. Ze hadden daarvoor ook meer de gelegenheid dan nu, want het aantal werkdagen bedroeg niet veel meer dan 200 per jaar. Christelijke feestdagen, heiligendagen, patroonsfeesten, markten, kermissen, processies en blijde inkomsten, geboorten, huwelijken, begrafenissen en gewonnen veldslagen van het regerend vorstenhuis onderbraken voortdurend de arbeid. Maar het zou verkeerd zijn om te menen dat middeleeuwse mensen er maar op los leefden. Wat wij nu via de talrijke communicatiemogelijkheden in en rond de werktijd tot stand brengen, kon in de Middeleeuwen alleen maar geschieden tijdens collectieve bijeenkomsten. Feestvieren was in zekere zin dus ook werken, want er werd dan van alles geregeld in de samenleving. Men deed zaken tijdens de weelderige banketten aan het hof, maar ook al rondhossend door de straten, iets wat wij nu wel 'netwerken' noemen. Verder maakte men elkaar in de veelvuldige stoeten letterlijk duidelijk wat ieders plaats moest zijn, door middel van een bont vertoon aan kleding, vaandels en wagenspelen. Ten slotte werd het publieke spektakel aangegrepen om collectieve angsten te bezweren, bij voorbeeld door duivels uit te beelden die men dan onder bulderend gelach terug in de hel wist te drijven. In het algemeen gaat men het zwart van het duivelse te lijf met spectaculaire vuurwerken, bij elke gelegenheid. Licht, door mensenhand gestuurd, gaf het opwindende gevoel het kwaad gepast tegenwicht te kunnen bieden. Ongetwijfeld werd de spanning daarbij verhoogd door de evidente risico's. Met gevaar voor eigen leven durfde men de duivel en zijn duistere rijk te weerstaan. Tot het straatspektakel be-

hoorden evenzeer de volkspredikers, die in brallende preken het publiek urenlang wisten te entertainen. Graag gingen ze tekeer tegen het smerige vlees van het lichaam waarin de ziel moest huizen. Een vuiler drekzak viel niet te bedenken. Daarin zit de ziel haar aardse ballingschap uit, temidden van stank, slijm, etter, urine, ontlasting, geil zaad en hitsig bloed. Vooral de schone schijn van fraaie vrouwenlijven kan deze les het best illustreren. Eén millimeter onder dat verleidelijke oppervlak begint immers die zwijnenpoel, die via de zintuigen immer haakt naar duivelse verleidingen. Daarom kan men dat stinkende lichaam het beste temmen door het te vernederen met slaag en vasten.

Hoofdstuk 5: De opwinding van het straattheater

Waarom is er zo weinig van al dat spektakel terug te vinden in de bewaarde toneelteksten? Wat wij nu noodgedwongen lezen, was allerminst zo bedoeld. De opgeschreven teksten zijn repertoire, alleen te gebruiken voor nieuwe voorstellingen. Als onvoltooide producten geven ze slechts aanleiding tot spektakel door alleen in tekst te voorzien - de aankleding daarvan sprak vanzelf en behoorde tot het professionele arsenaal van de acteurs. Uit de genoteerde dialogen valt soms nog goed op te maken dat daarachter heel wat actie schuilgaat. Duivels vliegen met behulp van katrollen en liften door de lucht. Verder benoemen ze steeds hun conditie, voornemens en gedrag, wat allerlei consequenties heeft voor de encenering in woord, gebaar en zelfs reuk. Ze zijn bang, agressief, vergevingsgezind, lebben elkaar af, verspreiden stank, spuwen vuur en vlam van toorn, en veroorzaken storm en wind. Ook is het steeds aangekondigde, uitgevoerde en geïncasseerde geweld niet van de lucht. Ze slaan erop los, krabben elkaar het licht uit de ogen, rukken oren af

en kraken wederzijds ribben. En dat zijn alleen nog maar de geliefde duivelscènes op het toneel. Naakt is eveneens een attractie. Adam en Eva waren nadrukkelijk bloot, ook om het moment dat ze na de zondeval uit schaamte hun lijf bedekken zo sterk mogelijk te accentueren. En steeds doet het publiek mee. Acteurs mengen zich onder het publiek, vragen om steun of reacties en dagen de toeschouwers uit hun mening kenbaar te maken. Toneel is spektakel waaraan iedereen deelneemt.

Hoofdstuk 6: De actualiteit van de voorstellingen

Teksten in de volkstaal zijn er vooral op uit om herkenbaarheid en identificatiemogelijkheden bij de presentatie van de Heilige Familie te bevorderen. Jozef, Maria en het kindje Jezus zijn gewone mensen met dagelijkse zorgen in het winterse klimaat van de Lage Landen. Weet men dan lezers en luisteraars naderbij te lokken, dan kan vervolgens het wonderbaarlijke van hun aanwezigheid en lijden op aarde toegelicht worden. Bovendien krijgen hun emotionerende wederwaardigheden in vele opzichten een verbinding met de actualiteit. Vooral de geboorteverhalen van Jezus zijn enorm populair. Maar het is al begonnen met Adam en Eva. In een Brussels processiespel laat Eva weten benaderd te zijn door een slang die haar een aantrekkelijk voorstel heeft gedaan. Adam is een en al oor en bereidwilligheid - uit liefde wil ik alles voor je doen, verzekert hij haar. Maar over haar buitengewoon onredelijke voorstel om van de appel te eten aarzelt hij. Daarop bedreigt ze hem fysiek. En Adam verandert in een pantoffelheld die uit angst voor slaag toehapt. Een vijftiende-eeuws publiek kan daaruit leren dat mannen die de bedoelde orde in het huwelijk niet weten te bewaren de grootste ellende kunnen veroorzaken: zie